

Kedves Szapor Judit!

Nem ismerjük egymást, így nehéz eldöntennem, miért most reagál egy 2015–2016-ban lefolyt vitára, és miért teszi ezt rám nézve megbélyegzően. Cikke elején rögtön „állami történésznek” nevez, ami nyilván sértőnek szánt, ám inkább elgondolkodtató állítás. Magyarországon ugyanis szinte valamennyi, a szakmájából élő historikus rászolgál az „állami” jelzőre, hiszen olyan felsőoktatási intézményben vagy akadémiai kutatóintézetben dolgozik, amely éppúgy magyar állami támogatással működik, mint munkahelyem, a VERITAS Történetkutató Intézet. A különböző negatív minősítésekhez persze könnyen hozzászokik az ember, írásában ezt furcsállom a legkevésbé.

Sokkal inkább zavar, hogy sok-sok olyan állítást ad a számba, amit én sohasem mondtam. Fogalmam sincs, minek alapján, hiszen egyértelmű, hogy semmit sem olvasott tőlem egy Kovács M. Máriával vitatkozó újságcikken (!) kívül. Ön szerint tagadtam, „hogy Hómannak miniszterként bármilyen szerepe lett volna a numerus clausus alkalmazásában és fenntartásában”. Ezt már amiatt se tettem volna, mivel a történelmi egyszerűséghez tartozik, hogy a modern kor minisztereinek (legalábbis elviekben) kötelessége a fennálló törvények betartatása – még akkor is, ha azokkal nem mindenben értenek egyet. Hóman esetében amúgy nem ez volt a helyzet: ő olyannyira egyetértett a numerus claususszal – ami az egyetemi keretszámok korlátozását jelentette és főleg a zsidó fiatalokat sújtotta –, hogy a lakosságszám növekedése ellenére minisztersége kezdetétől az 1930-as évek végéig állandóan csökkent a magyar egyetemisták száma, ezen belül pedig a zsidóság aránya.

Korábbi tanulmányaimban, majd 2016 elején megjelent cikkemben minderre így emlékeztem (Ujváry Gábor: *Történettudomány vagy törvénytörés? Még egyszer a Hóman-perről*. Rubicon, 2016/2. 52–65. o.) – amit azért idézek most hosszabban, hogy bizonyítsam, mennyire hamisak velem szemben megfogalmazott vádjai:

„A numerus clausus (zárt szám) a felsőoktatási intézményekbe fölvehető hallgatók számának korlátozását jelenti, ilyen értelemben Magyarországon – és a világon sokfele – mindmáig működik. 1920-ban Magyarországon több szempontból is szükséges volt a bevezetése. A vesztes világháborút követő gazdasági összeomlás, a háború után az egyetemekre és a főiskolákra tóduló fiatalok tömege, a Kolozsvárról és Pozsonyból Budapestre, majd 1921-ben Szegedre, 1923-ban Pécsre menekült tudományegyetemek – és más Magyarországra költözött felsőoktatási intézmények –, az elszakított országrészekből a magyar anyanyelvű értelmiség nagy részének Magyarországra menekülése sürgették annak meghozatalát. Magyarország ugyanis képtelen lett volna akkora értelmiséget eltartani, melynek kiképzésére a jelzett okok miatt hirtelen igény mutatkozott. Még békeidőben is, nemhogy egy súlyos, a megmaradt állam fennmaradását veszélyeztető gazdasági helyzetben.

A numerus clausus első, parlament elé terjesztett javaslatában még szó se volt a zsidóság arányának visszaszorításáról, ám az utca – elsősorban a tanácsköztársaság következtében radikálizálódó ifjúság, a revánsszellemben, újonnan alakult egyetemi egyesületek – és számos parlamenti képviselő nyomásának engedve a hosszú huzavona után, 1920 szeptemberében elfogadott törvénycikk (1920: XXV. tc., módosítva: 1928: XIV. tc.) mégis elsősorban (de nem csak) a zsidók egyetemi felvételének lehetőségét korlátozta. Még akkor is, ha a zsidó vagy az izraelita kifejezés nem is szerepelt benne, s a törvény csak a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra, illetve a jogakadémiákra vonatkozott. Az 1910-es évek elején a zsidók aránya még

több mint 25%, 1920-tól kezdődően már csak 10% körüli volt a teljes egyetemi és főiskolai hallgatóságban (országos arányszámuk 6%-ra rúgott, a numerus clausus ennek betartását írta volna elő). A törvény 1928-as módosítása következtében ugyan némileg növekedett a számuk (1928/29: 8,8%; 1932/33: 12,5%), 1932/33-tól azonban folyamatosan csökkent (1933/34: 11,6%; 1934/35: 9,7%; 1935/36: 8,3; 1936/37: 7,4%; 1937/38: 6,2%; 1938/39: 3,9%; 1939/40: 3,2%; 1940/41: 3,1%; 1941/42: 2,9%; 1942/43: 2,7%). Hómannak a numerus clausus megszületéséhez egyáltalán nem, a zsidóság 1930-as évekbeli arányának fokozatos csökkentéséhez viszont tényleg volt köze.

Az elsődleges felelősség mégsem az övé volt. A numerus clausust ugyanis több tényező következményeként szigorították. Ebben a fő szerepet az értelmiségi munkanélküliség – elsősorban gazdasági világválság miatti – növekedése, az egyetemi bajtársi egyesületek (mindenekelőtt a Turul és a Hungária) ez irányú nyomásgyakorlása, illetve az antiszemitizmus Közép-Kelet-, de egész Európában is megfigyelhető erősödése volt. Fontos azt is leszögezni, hogy az állampolgári jogegyenlőséget valóban sértő numerus clausus ellenére a felsőoktatásban résztvevő zsidó hallgatók aránya 1937/38-ig meghaladta az országos arányszámukat. Utóbbi ráadásul fokozatosan csökkent: 1930-ra 5,1%-ra, 1941-re – annak ellenére, hogy a visszacsatolt területek zsidósága némileg emelte a trianoni Magyarország zsidóságának arányát – 4,9–5%-ra. Sokkal drasztikusabb volt azonban a csökkenés a zsidó gyermekek és fiatalok – így az egyetemisták – körében. 1920-ban a 6 éven aluliak közt még 4,1%, 1930-ban már csak 2,9%-nyi volt a zsidók aránya. Az elemi mindennapi iskolák tanulói között 1920/21-ben 4,4%, 1935/36-ban azonban már csak 2,5% volt az izraelita. A fiatalabb korosztályokon belüli arányuk tehát folyamatosan csökkent.”

Több más írásomban kiemeltem, hogy a numerus clausus – legalábbis annak zsidóellenes éle – szerencsétlen és Magyarországra nézve is káros reakció volt arra a folyamatra, amelyet a zsidóság felsőoktatáson belüli rendkívüli felülreprezentáltsága, illetve a tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása miatti rendkívüli ellenszenv váltott ki 1919 őszétől a magyar lakosság többségében az egész zsidósággal szemben. Nem számított, hogy a zsidóság sajátos társadalomfejlődése miatt volt rendkívül magas körökben az egyetemisták aránya, mint ahogy az sem, hogy a kommün népbiztosai és más vezetői nagyrészt zsidónak születtek ugyan, de szinte kivétel nélkül ateistává váltak, így megtagadták őseik vallását. Ezekre az egyébként akkor is ismert tényezőkre kevéssé figyeltek. A zsidóságot általában és összességében tették felelőssé a történelemért.

A numerus clausus azonban még így is csak néhány ezer fiatal jövőjét befolyásolta, hiszen az egyetemi és főiskolai hallgatók száma az 1920-as évek közepétől 15 000 fő körül mozgott, az 1930-as években még alacsonyabb lett, napjaink felsőoktatási hallgatóságának arányszámával ezért nehezen hasonlítható. Ezen kívül – szemben a későbbi, az állampolgári jogegyenlőséget alapjaiban sértő ún. zsidótörvényekkel – semmilyen más területen nem szabályozták a zsidók elhelyezkedését, így a gazdasági életben és az értelmiségi szakmákban betöltött szerepük változatlanul igen erős maradt.

A numerus clausus elsősorban egyébként sem a társadalom többségénél lényegesen jobb anyagi lehetőségekkel rendelkező zsidóságnak, hanem Magyarországnak ártott. Az igen erős nemzetközi támadásokon kívül három további okból is: 1. a tehetősebb zsidó fiatalok külföldön tanultak tovább, így hazájukba rendszerint visszatérve jóval szélesebb látókörrel, magasabb szintű nyelvtudással rendelkeztek, mint keresztény társaik – ennek következtében pedig sokkal kedvezőbben helyezkedhettek el a szabad értelmiségi pályákon. (Az állami tisztviselői helyeket szinte kizárólag a „keresztény-nemzeti” középosztály tagjai töltötték be.)

2. Ezek a hallgatók néhány éven át nem Magyarországon költötték a pénzüket, ami komoly bevételektől fosztotta meg a magyar államot. 3. Közülük végül sokan, gyakran éppen a legtehetségesebbek külföldön maradtak, és ott értek el komoly sikereket a tudományos és a művészeti életben.

Már hivatkozott cikkemben és máshol is részletesen cáfoltam, hogy Hóman „kulcsszerepet játszott az 1938-as zsidótörvény megalkotásában”, illetve „vezető szerepet vállalt a 30-as évek végén bevezetett zsidótörvények megfogalmazásában”, miként rövid cikkében kétszer is ismételve kijelenti. Kétségtelen, hogy ezt a tételt az Ön által is hivatkozott Kovács M. Mária már sokszor kinyilvánította, ettől azonban még nem állja meg a helyét. Amennyiben olyan bizonyítékok állnak a rendelkezésére, amelyek igazolják a szavait, elismerem tévedésem. Addig azonban engedje meg, hogy kétkedéssel fogadjam a véleményét. Annál is inkább, mivel levél- és kéziratári kutatásaimon kívül több éves munkával Hóman Bálint – nem mellékesen pedig *Magyar történetbéli szerzőtársa*, Szekfű Gyula – teljes, rendkívül gazdag irathagyatékát végignéztem, ám se azokban, se más archívum-, sajtóbéli vagy egyéb anyagokban nem leltem erre vonatkozó adatokat.

Pontosan tudjuk viszont, hogy az első zsidótörvényt (1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról) nem Hóman, hanem Imrédy Béla – a törvényt az ő miniszterelnöksége alatt fogadták el –, Mikecz Ödön igazságügyminiszter, illetve Kovács Alajos statisztikus fogalmazta. Ugyanakkor az is kézenfekvő – bár erre vonatkozó akták sem maradtak fenn –, hogy Hóman szerepet játszott a zsidótörvény előkészítésében. Miniszterként nem is tehetett volna másként – hiszen a kormány tagja volt és az állampolgári jogegyenlőséget súlyosan sértő rendelkezések az ő tárcáját is érintették –, ám semmiképpen sem volt „kulcsszerepe”. Többek állításával ellentétben a zsidótörvény parlamenti előadója sem Hóman, hanem vitéz Balogh Gábor volt. Rendkívül hosszú vitájához Hóman hozzá se szólt. Ha annyira aktív támogatója lett volna, bizonyára nem így történik... (Mindez igen könnyen ellenőrizhető, hiszen a korabeli országgyűlési irományok és naplók, valamint a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei az interneten is hozzáférhetőek.)

A második zsidótörvény (1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának megakadályozásáról) kidolgozásakor Hóman már nem volt miniszter. 1938 februárjában a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) pártvezér-helyettese lett, s ebben a minőségében került a kormánypárt 1938. november 18-án létrejött zsidóbizottságába, amelynek működéséről az iratok nagy részének pusztulása miatt szintén keveset tudunk. A lapokban közölt tudósításokból annyi mégis kiderül, hogy a bizottságon belül élénk viták folytak, azt azonban nem tudjuk, mi volt Hóman álláspontja. Az 1938. december 17-i tanácskozásukon ő elnökölt, s a *8 Órai Újság* másnapi számának tudósítása alapján a zsidókérdés rendezésénél nem helyezte a további szigorításokat. „Politikai körökben már régebb idő óta az a hír terjedt el, hogy maga Hóman Bálint pártvezérhelyettes is azt az álláspontot képviseli, hogy egyelőre további megszorításra nincs szükség [...]” Ugyanez a lap azt is tudni vélte, hogy vele szemben Kulcsár István a legkeményebb eszközökkel kívánta a készülő törvényjavaslat rendelkezéseit végrehajtani. Hóman a *Pesti Napló* szerint a kormánypárt 1938. december 22-i értekezletén további egyeztetéseket ajánlott, ezt azonban elvetettek, így Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter a képviselőház december 23-i ülésén benyújtotta az Antal István igazságügy-minisztériumi államtitkár szövegezte újabb zsidótörvény-javaslatot, melynek bevezetőjét és indokolását Teleki Pál kultuszminiszter írta, parlamenti előadója Makkai János volt. Ezt hosszú vita után a képviselőház 1939. április 28-án, a felsőház május 3-án fogadta el, és 1939. május 5-én hirdették ki. A februártól már újra

miniszterként tevékenykedő Hóman a második zsidótörvény javaslatának a parlamenti vitájához sem szólt hozzá.

Mindezek alapján meglehetősen merész az az állítás – sőt, éppen az ellentéte valószínűsíthető –, hogy Hóman buzgón közreműködött a két zsidótörvény alakításában. Ön szerint „könnyen ellenőrizhető dokumentumokkal is szembefordulva tagadtam” Hóman ez irányú szerepét, amit soha nem firtattam, ellenben soha nem is tartottam döntőnek. Felettébb kíváncsivá tett viszont, hogy a Hómannak a zsidótörvények meghozatalában megnyilvánuló, szokatlan aktivitására vonatkozó és „könnyen ellenőrizhető dokumentumokat” hol olvasta, mivel – legjobb tudomásom szerint – ezek nem állnak rendelkezésünkre. Kérem, mielőbb ismertessen meg a tartalmukkal, hogy szembesítsen hozzá nem értéssel.

Hóman eredendő antiszemitizmusára a legfőbb érvként egy 1933-as levelet hoz, amelyből „kiderül, Hóman kultuszminiszterségének kezdeti szakaszán is aktívan támogatta az egyetemi antiszemitizmust”. Néhány sorral alább – ennek némileg ellentmondva -- viszont beismeri, hogy „a miniszter és a keresztény diákszervezetek képviselői közti találkozáson elhangzottak forrására nézve természetesen csak találgatni tudunk”. (Miközben erről nagyon is jól értesülhetünk a korabeli híradásokból.) A levelet ezután úgy interpretálja, mint amely „több vonatkozásban is új, illetve a szakirodalomban is kevésbé tárgyalt adalékkal szolgál”. Valójában e levél semmiféle újdonsággal nem szolgál, ugyanis már régóta tudjuk, hogy a zsidóellenes atrocitások állandó kísérőjelenségei voltak az 1920-as és az 1930-as évek egyetemi életének. Minderről nemcsak Gyurgyák János vagy Komoróczy Géza számoltak be, de a Turul történetének feldolgozásakor számos alapos értekezést tett közzé – főleg az egyetemi hallgatóság szempontjait mérlegelve – Kerepeszki Róbert és Szécsényi András, illetve jómagam is kitértem rá a Foederatio Emericana bemutató tanulmányaimban.

Friedmann Gyula (az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület főtákará) Buday-Golberger Leónak – aki az Ön állításával szemben nem az 1918-ban megszűnt Főrendiház, hanem a Felsőház tagja volt – írt soraiban amúgy sincs egy szó sem Hóman antiszemitizmusáról. Idézem a vonatkozó részt: „Hóman kultuszminiszternél az ifjúsági szervezetek vezetőivel megbeszélés folyt, amelynek során Hóman biztosította az ifjúságot arról, hogy a numerus clausus törvényét a jövőben a legszigorúbban hajtják vége, továbbá, hogy a kultuszminisztériumban egy olyan szervet fognak létesíteni, amely nyilvántartja az állásnélküli ifjakat, érintkezést tart fenn a különféle vállalatokkal, és gondoskodik az ifjúság elhelyezéséről, ezenfelül mindent elkövet, hogy a megfelelő szelekció már az érettséginel megtörténjék.

Kétségtelen, hogy ezek az intézkedések súlyos helyzetet fognak teremteni a magyar zsidó ifjúság számára és feltétlenül gondolkodásra kell hogy ébresszék felekezetünk ama reprezentánsait, akik előtt nem közömbös a magyar zsidó ifjúság jövője.”

Friedmann aggodalma ugyan jogos volt, de ő maga sem Hóman antiszemitizmusát, sokkal inkább a levele előző részében jellemzett ifjúsági követelésekre adott kényszerű reakciót kárhóztatta. Egyébként a diákszervezetek és a Hóman közötti megbeszélésről az MTI és néhány lap a Friedmann által írtaknál lényegesen bővebben tudósított, tehát – az Ön soraival szemben – viszonylag pontosan ismerjük a történetek háttérét. Ezekben a híradásokban többnyire az is szerepelt, amit az MTI 1933. december 9-i híréből citálok: „Felhívta a miniszter a diákság vezetőinek figyelmét arra, hogy a tüntetések elfajulása és az állandó nyugtalanság állapota a közrendet és a nemzet érdekeit veszélyezteti, s hogy ennek az

állapotnak a fenntartása a mai nehéz gazdasági viszonyok között megengedhetetlen lévén a rend teljes helyreállítását kívánja és elvárja, hogy a diákság vezetői az egyetemi hallgatókat ideirányuló törekvésükben teljes megértéssel és minden eszközzel támogatni fogják.” Ebből az is kiderül, hogy Hóman tehát a diákság kéréseit csak részben respektálta, a tüntetéseket viszont – nemcsak ekkor, hanem a későbbiekben is – határozottan elítélte.

Újdonság azért sem lehetett Hóman Friedmann Gyula említette megnyilatkozása, mivel a kultuszminiszter már másfél héttel korábban, 1933. november 29-én kijelentette a képviselőház ülésén: „A diákságnak ez az arányszáma [...] a későbbi évek folyamán módosul. Módosul azért, mert az ifjúságnak egy része a második, harmadik évben tényleg kiesik. [...] Kiesett egyrészt azért, mert a zsidó ifjúság a szülők foglalkozása következtében sokkal erősebb szelekció alapján jut, mert kisebb számban vétetnek fel az egyetemre, tehát jobbra jeles tanulók vétetnek fel, a keresztény ifjúságnál pedig a gyengébbek is felvétetnek.

Ez az egyik, de a kisebbik ok: a fontosabb [...] ezeknek a keresztény ifjaknak nehéz szociális és gazdasági helyzete. [...] Ezen azáltal segíteni, amit az ifjúság ma tőlem követel, hogy én most zárjam le az egyetem sorompóit minden zsidó hallgató előtt olyképpen, hogy amíg helyre nem áll az arányszám, ne vegyünk fel zsidó hallgatókat, nem lehet. A segítség módja egészen más. Elsősorban egy erőteljes középiskolai és egyetemi felvételi szelekció gyakorlása [...], másrészt pedig az ifjúságnak szociális és gazdasági alátámasztása.”

Említett értekezésemben magam is részletesen bemutattam, hogy Hómannak – ha nem is 1933-ban és az első két zsidótörvény 1938–1939-es elfogadásakor, de – 1939-től 1942-ig valóban komoly szerepe volt három zsidóellenes intézkedés: 1. az 1939/1940-es tanévtől bevezetett középiskolai numerus clausus; 2. a sportszövetségek szervezetét szabályozó 1942. évi 239.000 sz. rendelet – amely az zsidónak tekintendő személyeket a harmadik zsidótörvényre hivatkozva kizárta a sportegyesületekből –; végül 3. az 1942. évi VII. tc. meghozatalában. Utóbbi törvény hatályon kívül helyezte az 1895: XLII. törvénycikket, ezzel az izraelita felekezet elveszítette intézményeinek és iskoláinak állami vagy községi támogatását. Ezekben az esetekben tehát egyértelműen megállapítható Hóman felelőssége, még akkor is, ha erős politikai nyomásra kezdeményezte ezen rendelkezések elfogadását, és igyekezett mérsékelni szomorú következményeiket.

Összegzésként kijelenthetem, hogy Hóman elsősorban 1938-tól megnyilatkozó antiszemitizmusát magam is elítélem, annál is inkább, mivel már akkor is számos keresztény értelmiségi bírálta a megint virulenssé vált zsidóellenességet. Ám egész munkásságát figyelembe véve – és megint csak korábbi írásomból idézve – Hómannál ez mégsem „[...] azt jelentette, hogy a zsidókat alacsonyabb rendűeknek tekintette – hiszen nagyon sokszor dicsérte tulajdonságaikat –, és különösen nem, hogy a kiirtásukra törekedett. Annál inkább sem, mivel jó néhányszor nyilvánosan is szembeszállt a fajelmélettel, a nemzetiszocialista berendezkedést pedig megvalósíthatatlannak tartotta Magyarországon. Sok társához hasonlóan viszont csakugyan szerette volna, ha a zsidók rendkívüli mértékű felülreprezentáltsága csökkenne a gazdasági és a kulturális életben. Antiszemitizmusának ez volt a lényege. Igen gazdag irathagyatékában – feljegyzéseiben és levelezésében – egyébként alig esik szó a »zsidókérdésről«, az sohasem állt politikája tengelyében. Történettudósként pedig végképpen nem foglalkozott e témával [...]. [...] Vitathatatlan, hogy 1944. március 19-ét követően az egymás után hozott zsidórendeletek, a gettósítások és a deportálások végrehajtásában a német jóváhagyással kinevezett kormány és a magyar közigazgatási szervek tevőlegesen vettek részt, ezt a szégyenfoltot nem lehet kitörölni a 20. század magyar történetéből. Még akkor sem, ha a németek – politikájuk és a zsidóüldözés szervezett

megvalósításához – Európa minden országában találtak a magyarokhoz hasonló, készségesen segédkező szövetségeseket. Ebben azonban Hóman Bálintnak már semmiféle szerepe nem volt. Éppen ellenkezőleg: politikusként egyedül mert tiltakozni a német megszállás miatt, s számos zsidó tudós és művész mentesítésének megszerzéséért járt közben. Egyértelmű, hogy óriásit hibázott, amikor a magyar országgyűlés tagja maradt, még akkor is, ha ez azzal járt, hogy az esztelen törekvéseket igyekezett fékezni. Felelősségét a perében maga is beismerte.”

Továbbra is fenntartom, hogy Hóman Bálint végzetesnek bizonyuló politikai baklövéseit nem elsősorban szakminiszterként, hanem nagypolitikai megnyilatkozásaiban, 1938 és 1942 között követte el, ami egész pályáját és kiváló történelmi teljesítményét is beárnyékolja. De az ő esetében is – mint ahogy ezt Nagy Imre vagy Lukács György értékelésekor jogosan tesszük – a teljes életutat kell figyelembe vennünk. Annak pedig számos pozitív vonása is volt, amelyet a mindig mindent fekete-fehérben szemlélők, Hóman megrögzött bírálói szinte soha nem emlegetnek.